

Το 1952, η αστυνομία υποκινούμενη από την ηγεσία του ναυτικού παρενόβη προκειμένου να αποσυρθεί ένα έργο του Γιάννη Τσαρούχη από την έκθεση της καλλιτεχνικής ομάδας «Αρμός», επειδή ο ζωγράφος, απεικονίζοντας έναν ναύτη καθισμένο αντίκρυ σε έναν μισοξαπλωμένο γυμνό άνδρα, υπαινισσόταν μια ομοερωτική σχέση μεταξύ τους¹. Λίγες εβδομάδες μετά, ο εισαγγελέας άσκησε δίωξη στην εφημερίδα *Προοδευτική Αλλαγή* επειδή είχε δημοσιεύσει φωτογραφίες έργων του Γιάννη Μόραλη, από την ίδια έκθεση, που απεικόνιζαν γυμνές γυναίκες.

Στο άρθρο μου, θα προσπαθήσω να ανασυστήσω την αλληλουχία των παραπάνω γεγονότων και θα σταθώ κυρίως στον τρόπο που αντιμετωπίστηκαν αυτές οι παρεμβάσεις αφενός από τον Τύπο της εποχής, αφετέρου από τους ίδιους τους καλλιτέχνες της ομάδας και τον καλλιτεχνικό κόσμο ευρύτερα. Όπως θα φανεί από το παρουσιαζόμενο ανέκδοτο αρχειακό υλικό², όσο πιο κοντά βρισκόταν ο καθένας σε θέση ευθύνης, τόσο περισσότερο φοβική

Η λογοκρισία του γυμνού στην τέχνη

Η ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΤΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ,
ΤΗΣ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ
ΤΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ ΣΤΗΝ ΕΚΘΕΣΗ
ΤΟΥ «ΑΡΜΟΥ» ΤΟ 1952

---

1. Σχετικά με το επεισόδιο βλ. όσα αναφέρει ο ίδιος στο Νίκη Γρυπάρη (επιμ.), *Γιάννης Τσαρούχης, 1910-1989: Ζωγραφική*, Κείμενα: Γιάννης Τσαρούχης, Αθήνα, Ίδρυμα Γιάννη Τσαρούχη, 1990, σ. 60-61, όπου από μνημονικό λάθος αναφέρει ότι τα έργα είχαν εκτεθεί στην Πανελλήνια Έκθεση του 1954· βλ. και Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Προσεγγίζοντας με σεμνή αναίδεια τη ζωή και το έργο του Γιάννη Τσαρούχη», στο Νίκη Γρυπάρη, Μαρίνα Γερούλάνου και Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Γιάννης Τσαρούχης, 1910-1989*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2009, σ. 45-49· Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά σωματεία και ομάδες στην Ελλάδα κατά το α΄ μισό του 20ού αιώνα. Η σημασία και η προσφορά τους*, τ. I-II, διδακτορική διατριβή [δακτυλόγραφη], Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010, σ. 605-636· βλ. επίσης Γιάννης Ζιώγας, «Πράξεις ελληνικής εικαστικής λογοκρισίας», στο Γιάννης Ζιώγας, Λεωνίδας Καραμπίνης, Γιάννης Σταυρακάκης και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Οψεις λογοκρισίας στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008, σ. 202-206. Ο Ζιώγας, ακολουθώντας τον Τσαρούχη στη λανθασμένη αναφορά του, συγχέει τις εκθέσεις του «Αρμού» και της Πανελλήνιας.

2. Από έρευνα στα αρχεία: (α) Αρχείο Νίκου Χατζηκυριάκου-Γκίκα, που διετέλεσε πρόεδρος του «Αρμού», απόκειται στην Πινακοθήκη Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Μουσείο Μπενάκη (στο εξής: Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα), (β) Αρχείο Νίκου Νικολάου που διετέλεσε ταμίας του «Αρμού», απόκειται στο Ίδρυμα Νίκου και Αγγέλας Νικολάου, Αθήνα (στο εξής: Αρχείο Ν. Νικολάου), (γ) Αρχείο «Αρμού», Ανδρέα Βουρλούμη, ο οποίος διετέλεσε γραμματέας του «Αρμού» μετά την παραίτηση της Λ. Αρλιώτη, απόκειται σε Ιδιωτική Συλλογή, Αθήνα (στο εξής: Αρχείο Α. Βουρλούμη).

και πειθήνια ήταν η δημόσια στάση του απέναντι σε αυτές τις λογοκριτικές παρεμβάσεις, καθώς, μέσα στο γενικότερο κλίμα της ιδεολογικής τρομοκρατίας που επικρατούσε εκείνα τα χρόνια, το καθεστώς της λογοκρισίας είχε όχι μόνο εδραιωθεί, αλλά εσωτερικευόταν ως αυτολογοκρισία από τους ίδιους τους καλλιτέχνες.

Δυο προανακρούσματα

Στο πλαίσιο της επιβολής του νεοκλασικισμού, ήδη από τον 19ο αιώνα, η έκθεση ζωγραφικών και κυρίως γλυπτικών έργων που απεικόνιζαν γυναικεία ή ανδρικά γυμνά ήταν λίγο-πολύ σύνηθες φαινόμενο στον καλλιτεχνικό κόσμο της Αθήνας. Αρκεί να σκεφτεί κανείς τον Απόλλωνα του Λεωνίδα Δρόση που δεσπόζει από το 1875 στην Πανεπιστημίου, τον «Δισκοβόλο» του Κωνσταντίνου Δημητριάδη, τοποθετημένο από το 1927 απέναντι από το Παναθηναϊκό Στάδιο ή το σύμπλεγμα «Θησεύς σώζων την Ιπποδάμειαν», του Γιοχάνες Πφουλ, που επίσης από το 1927 είχε τοποθετηθεί στην πλατεία Συντάγματος (σήμερα στην πλατεία Βικτωρίας). Ωστόσο η έκθεση έργων με

---

3. Ο νόμος, στο άρθρο 29. «Περί ασέμων δημοσιευμάτων» προέβλεπε ότι: «Όστις, προς σκοπόν εμπορίας, ή διανομής ή δημοσίας εκθέσεως, παρασκευάζει, αποκτά, κατέχει, μεταφέρει, εισάγει εις το Κράτος ή εξάγει, ή καθ' οιονδήποτε τρόπον τήθισιν εις κυκλοφορίας έγγραφα, έντυπα, συγγράμματα, σχέδια, εικόνες, ζωγραφίας, εμβλήματα, φωτογραφίας, κινηματογραφικά ταινίας, ή άλλα αντικείμενα άσεμνα οιοιδήποτε είδους, [...] τιμωρείται διά φυλακίσεως τουλάχιστον ενός μηνός και διά χρηματικής ποινής» και επέβαλε επιπλέον σε περίπτωση καταδικαστικής απόφασης την καταστροφή των έργων. Ο νομοθέτης, στο επόμενο άρθρο 30 όριζε ότι άσεμνα «θεωρούνται τα χειρόγραφα, έντυπα, εικόνες και λοιπά αντικείμενα, οσάκις συμφώνως προς το κοινόν αίσθημα προσβάλουσι την αιδώ» και εξαιρούσε μόνο τα «έργα τέχνης ή επιστήμης», προσδιορίζοντας όμως ότι:

απεικονίσεις ανδρικών και γυναικείων γυμνών σε ρεαλιστικές συνθέσεις και με ερωτικό υπονοούμενο/περιεχόμενο ήταν μάλλον σπάνιες στη δημόσια τουλάχιστον τέχνη, διότι πέραν των όποιων κοινωνικών αναστολών, έργα αυτής της θεματικής ενέπιπταν εν δυνάμει στις προβλέψεις του βενιζελικού Νόμου 5060/1931, «Περί τύπου, προσβολών της τιμής εν γένει και άλλων σχετικών αδικημάτων», ο οποίος δεν προστάτευε σαφώς τους καλλιτέχνες, καθώς επέτρεπε στον εισαγγελέα και τους δικαστές να κρίνουν αυτοί εντέλει αν τα εκτιθέμενα έργα «συμφώνως προς το κοινόν αίσθημα προσβάλουσι την αιδώ»³.

Ως εκ τούτου, μέσα στο γενικότερο επίφοβο κλίμα της μετεμφυλιακής ζωής, όπου είχαν αναζωπυρωθεί κάθε είδους αντιδραστικές αντιλήψεις και επικρατούσε ευρύτερα το έθος της κατάδοσης και της καταστολής, είχαν εκδηλωθεί σποραδικά κρούσματα λογοκρισίας για ζητήματα ηθικής στον χώρο της τέχνης⁴. Επισημαίνω δυο σχετικά προηγούμενα επεισόδια: το πρώτο είχε συμβεί τον Απρίλιο του 1950, όταν στη διάρκεια της έκθεσης της ομάδας «Ζωγράφοι και Γλύπται» στο Ζάππειο, κάποιος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών διαμαρτυρήθηκε

«Προς χαρακτηρισμόν έργου τινός ως έργου τέχνης ή επιστήμης δύναται ο Εισαγγελεύς να προκαλέση συμβουλευτικήν γνωμοδότησιν πενταμελούς Επιτροπής, ην διορίζει ούτος εκ παιδαγωγών, Καθηγητών της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών και μελών Συλλόγων προς προστασίαν της παιδικής ηλικίας», βλ. Ν. 5060, «Περί τύπου, προσβολών της τιμής εν γένει και άλλων σχετικών αδικημάτων», *ΦΕΚ*, 172 Α', 30.6.1931, σ. 2205-2206. Ο Ν. 5060/1931 παρέμενε σε ισχύ μέχρι και τα χρόνια της Μεταπολίτευσης.

4. Για την ιστορία της περιόδου στο πεδίο της τέχνης, βλ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Οι εικαστικές τέχνες στην Ελλάδα τα χρόνια 1945-1953», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ2, Αθήνα 2009, σ. 182-237.

διότι κατά την κρίση του το ανάγλυφο του Θανάση Απάρτη με τίτλο *Άνοιξη*, στο οποίο παρουσίαζε γυμνούς και αγκαλιασμένους έναν άντρα και μια γυναίκα, ήταν άσεμνο [εικ. 1]⁵. Ύστερα από παρέμβαση της διοίκησης του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας (που τότε στεγαζόταν στο Ζάππειο) και του διοικητή της Αστυνομίας Αγγέλου Έμπερτ, ο γλύπτης αναγκάστηκε εντέλει να αποσύρει το έργο του⁶.

Τον Μάιο του 1952, κάποια ζωγραφικά έργα του Nonda [Παπαδόπουλου], που απεικόνιζαν «γυναικεία μαστιγωμένα κορμιά, εξαντλημένα από ηδονή ή από περιφρόνηση» και εξέφραζαν «ένα μένος σαδικό»⁷, είχαν προκαλέσει κατά την έκθεση τους στον «Παρνασσό» την έντονη αντίδραση του γηραιού προέδρου του Συλλόγου Ιπποκράτη Καραβία, ο οποίος υποχρέωσε τον ζωγράφο να συγκαλύψει τα γεννητικά όργανα των πινάκων του [εικ. 2]⁸. Σε άρθρο του, στην *Εστία*, ο ακαδημαϊκός Σπύρος Μελάς ισχυριζόταν ότι: «Αρχίζομε να χάνομε το αί-

σθημα του πρέποντος και αυτό δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο. Επιβάλλεται να αντιδράσει όλος ο υγιής κόσμος πριν φθάσωμε σ' άλλες εκδηλώσεις, ακόμη χειρότερες»⁹.

Προφανώς λοιπόν η ομοερωτική σχέση μεταξύ αντρών, που υπαινισσόταν το έργο του Τσαρούχη, το οποίο εκτέθηκε στα τέλη του ίδιου έτους στην έκθεση του «Αρμού», ήταν μια «εκδήλωση ακόμη χειρότερη» που εκβίαζε το «αίσθημα του πρέποντος», αν όχι του «υγιούς κόσμου» τουλάχιστον όμως της ηγεσίας του ελληνικού ναυτικού και της αστυνομίας [εικ. 3]¹⁰.

Ο «Αρμός» ως «απήχηση της ελληνικής αστικής τάξης»

Ο «Αρμός», είχε συσταθεί στα τέλη του 1949 και είχε τη νομική μορφή Σωματείου, στο οποίο μετείχαν είκοσι πέντε καλλιτέχνες: ο Νίκος Χατζηκυριάκος-Γκίκας ως πρόεδρος, ο Γιάννης Τσαρούχης και ο Γιάννης Μόραλης ως

---

5. Ομάς «Ζωγράφοι και Γλύπται». *Κατάλογος Εκθέσεως 1950, Ζάππειον Μέγαρον, Αθήνα 14 Απριλίου-4 Μαΐου [1950]*, αρ. 17 «Άνοιξη», χαλκός. Για το έργο, που αργότερα ο Απάρτης το εξέθεσε με τίτλο «Τρύγος», καθώς και για το όλο ζήτημα, βλ. Ζωή Γ. Καλογνώμου, *Το έργο του γλύπτη Θανάση Απάρτη (1899-1972)*, διδακτορική διατριβή [δακτυλόγραφη], Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 1988, σ. 116-117, 240, 301, αρ. 50.10.

6. Βλ. Πρόσπερος [Μάριος Πλωρίτης], «Ο κόσμος της τέχνης», εφ. *Ελευθερία*, 27 Απριλίου 1950· Αχιλλέας Μαμάκης, «Το καλλιτεχνικό ρεπορτάζ της εβδομάδος», εφ. *Εθνος*, 19 Απριλίου 1950.

7. Αγγελος Δόξας, «Εκθεσις ζωγραφικής του Νόντα Παπαδόπουλου», εφ. *Ελευθερία*, 27 Απριλίου 1950· Αχιλλέας Μαμάκης, «Το καλλιτεχνικό ρεπορτάζ της εβδομάδος», εφ. *Εμπρός*, 14 Μαΐου 1952.

8. Επ. Σταύρου Παπαδόπουλος (Nonda), *Κατάλογος έργων ζωγραφικής, Παρνασσός, [Αθήνα] 9-30 Μαΐου [1950]*. Βλ. την επιστολή του Nonda στο «Ο Παρνασσός ηξίωσεν όπως τα γυμνά του ζωγράφου

Παπαδόπουλου... καλυφθούν! Μια επιστολή του καλλιτέχνη», εφ. *Εθνος*, 17 Μαΐου 1952· βλ. σχετικά Ηλέκτρα Γεωργούλα, Στέφανος Παπαδόπουλος, Τζοάννα Παπαδοπούλου (επιμ.), *Nonda. Έξι δεκαετίες τέχνης / Si decades of art, 1940-2000*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006, σ. 35-36· πρβλ. Γ. Ζιώγας, *Πράξεις*, ό.π., σ. 196-201.

9. Σπύρος Μελάς, «Αντίλογος», εφ. *Εστία*, 19 Μαΐου 1952.

10. Πρόκειται για το έργο που είχε εκθεθεί με τίτλο «Σύνθεσις με γυμνό τη νύχτα», 1946, ελαιογραφία σε ξύλο, 31 x 36 εκ., βλ. *Εκθεσις Καλλιτεχνικής Ομάδος «Αρμός»*, κατάλογος έκθεσης, Ζάππειο Μέγαρο, Αθήνα, 10 Δεκεμβρίου 1952-10 Ιανουαρίου 1953, αρ. 262. Το έργο έχει καταλογογραφηθεί ως «Ναύτης καθιστός με γυμνό ξαπλωμένο», 1948, ελαιογραφία σε κόντρα πλακέ, 31,5 x 36 εκ., Ίδρυμα Γιάννη Τσαρούχη, αρ. 1006, βλ. Νίκη Γρυπάρη (επιμ.), *Γιάννης Τσαρούχης*, ό.π., αρ. 187.

αντιπρόεδροι, η Λίλη Αρλιώτη ως γραμματέας, ο Νίκος Νικολάου ως ταμίας και ως μέλη οι Νέλλη Ανδρικοπούλου, Καίτη Αντύπα, Μαριλένα Αραβαντινού, Μίνως Αργυράκης, Έλλη Βοΐλα, Ανδρέας Βουρλούμης, Νίκος Γεωργιάδης, Γιώργος Γεωργίου, Νίκος Εγγονόπουλος, Κλέαρχος Λουκόπουλος, Μπούμπα (Αγλαΐα) Λυμπεράκη-Μόραλη, Μαργαρίτα Λυμπεράκη, Γιώργος Μανουσάκης, Γιώργος Μαυροΐδης, Ναταλία Μελά-Κωνσταντινίδη, Μανώλης Νουκάκης, Κοσμάς Ξενάκης, Ελένη Σταθοπούλου, Παναγιώτης Τέτσης, Βάσος Φαληρέας [εικ. 4]¹¹. Η επωνυμία της ομάδας αποδίδεται σε έμπνευση του Μαυροΐδη¹², ωστόσο η πρωτοβουλία της ίδρυσης πρέπει να οφειλόταν στην ενεργητικότητα και τις φιλοδοξίες της Αρλιώτη¹³.

Η ομάδα του «Αρμού» δεν ήταν ομοιογενής ούτε ηλικιακά ούτε και κοινωνικά.¹⁴ Ήταν προφανές ότι τον τόνο, στο καλλιτεχνικό επίπεδο, τον έδιναν ο Χατζηκυριάκος-Γκίκας, ο Μόραλης, ο Τσαρούχης, ο Νικολάου και ο Εγγονόπουλος, οι οποίοι ήταν οι ωριμότεροι, οι πλέον προβεβλημένοι στον δημόσιο χώρο και ήδη αποδεκτοί από το

σύνολο του καλλιτεχνικού κόσμου. Αισθητικά-τεχνοτροπικά όλα τα μέλη της ομάδας κινούνταν στην τροχιά της αναζήτησης μιας σύγχρονης νεωτερικής τέχνης με «ελληνικότητα». Αν και κάποιοι νεότεροι, όπως η Μελά, ο Ξενάκης, ο Γεωργίου κ.ά., στη διάρκεια της Κατοχής είχαν στρατευθεί στις γραμμές της ΕΠΟΝ, ωστόσο, στην πλειονότητά τους τα μέλη του «Αρμού» είχαν παραμείνει αδρανή εκείνα τα χρόνια και πολιτικά-ιδεολογικά εμφανίζονταν είτε αχρωμάτιστα, είτε προκείμενα στα αστικά κόμματα. Άλλωστε, σχεδόν όλοι οι εμφανώς στρατευμένοι αριστεροί καλλιτέχνες είχαν συνασπιστεί στην ανταγωνιστική ομάδα της «Στάθμης». Σε κοινωνικό επίπεδο, τον τόνο τον έδινε αφενός ο Χατζηκυριάκος-Γκίκας, καθηγητής στην Αρχιτεκτονική Σχολή του ΕΜΠ και γόνος μιας ιστορικής οικογένειας, αφετέρου η Αρλιώτη, η οποία λόγω της θέσης του συζύγου της ανήκε στον στενό κύκλο της βασίλισσας Φρειδερίκης και διέθετε έτσι κοινωνικό κύρος – δυσανάλογα σημαντικό σε σχέση με την καλλιτεχνική της αναγνώριση και αξία¹⁵. Αλλά και άλλα μέλη της ομάδας, όπως η Ναταλία Μελά ή ο Ανδρέας Βουρ-

---

11. Οι καλλιτέχνες αυτοί, αναφέρονται και ως ιδρυτικά μέλη στο Καταστατικό της ομάδας, το οποίο εγκρίθηκε από το πρωτοδικείο στις 24 Ιουνίου 1950. Δυστυχώς, δεν έχω εντοπίσει αντίτυπο του Καταστατικού σώζεται ωστόσο μια μετάφρασή του στα γαλλικά («Statuts de l'association "Atmos"»), η οποία είχε κατατεθεί στην UNESCO και την Association Internationale des ArtsPlastiques (AIAP): βλ. Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκας, Δ-43/44. Για τον «Αρμό», βλ. και Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά*, ό.π., σ. 569-643.

12. Προφορική μαρτυρία του Ανδρέα Βουρλούμη στον γράφο-ντα. Το αναφέρει και ο Μόραλης σε επιστολή του στην Ελένη Μπίστικα, βλ. Τήλεφος [Ελένη Μπίστικα], «Επαυξημένο και βελτιωμένο», εφ. *Η Καθημερινή*, 30 Ιουνίου 1987.

13. Γιώργος Μανουσάκης, *Αίθιοι – Πλίνθοι*, Αθήνα 2000, σ. 41.

14. Η εσωτερική κοινωνική ανισότητα μεταξύ των μελών της ο-

μάδας τεκμαίρεται από ότι τα μέλη συνεισέφεραν συνδρομές διαφορετικού ύψους, προφανώς ανάλογες των οικονομικών δυνατοτήτων τους και της διάθεσης προσφοράς τους. Η Αρλιώτη για παράδειγμα κατέβαλλε 200.000 δρχ., δηλαδή εικοσπλάσια συνδρομή σε σχέση με τα άλλα μέλη. Η πλειονότητα καταβάλλει τον Οκτώβριο του 1949 συνδρομή 10.000 δρχ., οι νεότεροι καταβάλλουν μόνο 5.000 δρχ. και μερικοί καθόλου, ενώ ορισμένοι πολύ περισσότερα: βλ. Αρχείο Ν. Νικολάου, *Βιβλίο εσόδων και εξόδων του «Αρμού»*, χ.σ., χαρτόδετο λογιστικό βιβλίο, με χειρόγραφες καταχωρήσεις εσόδων και εξόδων για την περίοδο 29 Οκτωβρίου 1949-20 Μαΐου 1950.

15. Η Λίλη (Αμαλία) Κ. Αρλιώτη, το γένος Αριστ. Βλαχοπούλου, ήταν σύζυγος του διοικητή της Κτηματικής Τράπεζας Καρόλου Κ. Αρλιώτη, ο οποίος τα μεταπολεμικά χρόνια κατείχε στρατηγική θέση στον χώρο του τραπεζικού και επιχειρηματικού κόσμου – μεταξύ άλ-

λούμης, κατάγονταν από σημαντικές οικογένειες της Αθήνας, ενώ άλλοι κατείχαν υψηλές δημόσιες θέσεις, όπως ο Μόραλης που ήταν καθηγητής στην ΑΣΚΤ, ο Μαυροϊδης που υπηρετούσε στο διπλωματικό σώμα κ.ά. Τα παραπάνω πιστοποιούν την ισχυρή κοινωνική επιφάνεια της ομάδας που της εξασφάλιζαν μια προνομιακή αποδοχή σε σχέση με άλλες καλλιτεχνικές οργανώσεις. Στις διασυνδέσεις της Αρλιώτη πρέπει να αποδώσουμε, για παράδειγμα, τη χορηγία που έλαβε ο «Αρμός» από τον επιχειρηματία Θεόδωρο Πετρακόπουλο, ιδιοκτήτη τότε του ξενοδοχείου Μεγάλη Βρετανία¹⁶. Στην ίδια επίσης πρέπει να πιστώσουμε το γεγονός ότι η Κτηματική Τράπεζα, διοικητής της οποίας ήταν ο σύζυγός της Κάρολος Αρλιώτης, είχε αγοράσει δεκαπέντε έργα από τη δεύτερη Έκθεση της ομάδας το 1952¹⁷.

Τα εγκαίνια της πρώτης έκθεσης του «Αρμού» είχαν γίνει με κάθε επισημότητα από τον τότε υπουργό Παιδείας (της κυβέρνησης Αλεξάνδρου Διομήδη) και μέντορα των αναζητητών της «ελληνικότητας» Κωνσταντίνο Τσάτσο, στις 10 Δεκεμβρίου 1949, σε μια αίθουσα του Ζαπ-

---

λων, ήταν σύμβουλος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, είχε στενές προσωπικές σχέσεις με τη βασίλισσα Φρειδερίκη, ήταν μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής Βασιλικής Προνοίας, ενώ διατηρούσε και σημαντικές διασυνδέσεις με διεθνείς θεσμούς και κοινωνικά δίκτυα (μέλος της Επιτροπής Διοίκησης της Λέσχης Μπίλντερμπεργκ, Πρόεδρος της Ελληνοαμερικανικής Ένωσης κ.ά.): βλ. *Ελληνικόν Who's Who*, Αθήνα 1965, σ. 45.

16. Στο *Βιβλίο εσόδων και εξόδων του «Αρμού»*, ό.π., χ.σ., καταγράφονται δύο εισφορές του Πετρακόπουλου: για τον μήνα Οκτώβριο 100.000 δρχ. και για τους μήνες Νοέμβριο-Δεκέμβριο 200.000 δρχ.

17. Για τα έργα που αγόρασε η Κτηματική Τράπεζα, βλ. [Φραντζής Φραντζισκάκης], «Η έκθεσις του Αρμού», εφ. *Τα Νέα*, 16 Δεκεμβρίου 1952.

18. *Έκθεσις Καλλιτεχνικής Ομάδος «Αρμός»*, κατάλογος έκθε-

πείου¹⁸.

Ο τεχνοκρίτης και διευθυντής του Μουσείου Μπενάκη Μανόλης Χατζηδάκης είχε προσδιορίσει το ιδεολογικό στίγμα της ομάδας ως «μια απήχηση της ελληνικής αστικής τάξης του 20ού αιώνα: να προβάλλει την εθνική της συνείδηση στην πνευματική της παραγωγή με τρόπο ζωντανό και εκσυγχρονισμένο». Η έκφραση «εθνική συνείδηση» –ή, με άλλα λόγια, η «ελληνικότητα»– ήταν τότε το σημαντικότερο διακύβευμα στο πεδίο της τέχνης και ο «Αρμός» ερχόταν, σύμφωνα με τον τεχνοκρίτη, να απαντήσει στο μέγιστο αυτό ζητούμενο της ελληνικής αστικής τάξης¹⁹.

Σύμφωνα με τον ίδιο, σε άλλο άρθρο του, «ο “Αρμός” συγκεντρώνει στην έκθεσή του μερικούς από τους καλύτερους μας ζωγράφους, που δουλεύουν μέσα στα πλαίσια της σύγχρονης αυτής ευρωπαϊκής τέχνης». Θεωρούσε επίσης ότι, αν η συγκεκριμένη έκθεση παρουσιάζοταν στο εξωτερικό, «θα είχε ίσως τούτη την υπεροχή: ότι η αθηναϊκή αυτή έκθεση παρουσιάζει εθνική ιδιότητα αξιόλογη, σημείο αλάνθαστο ωριμότητας»²⁰.

σης, Ζάππειο Μέγαρο, Αθήνα, 10 Δεκεμβρίου 1949-25 Ιανουαρίου 1950. Συμμετείχαν όλα τα μέλη του «Αρμού». Για την υποδοχή της έκθεσης βλ. Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 581-588. Η έκθεση αυτή –ή ένα σημαντικό τμήμα της– μεταφέρθηκε στη συνέχεια, στη Θεσσαλονίκη, 9-23 Μαΐου 1950, όπου παρουσιάστηκε σε αίθουσα του Εμπορικού Επιμελητηρίου της πόλης, βλ. εφ. *Έθνος*, 3 Μαΐου 1950 και εφ. *Η Βραδυνή*, 18 Μαΐου 1950. Δεν έχω εντοπίσει κατάλογο της έκθεσης της Θεσσαλονίκης.

19. Δαμασκηνός [Μανόλης Χατζηδάκης], «Τέχνη», εφ. *Η Μάχη*, 1η Ιανουαρίου 1950.

20. Μανόλης Χατζηδάκης, «Η έκθεση του “Αρμού”». Διαμορφώνεται μια σύγχρονη ελληνική ζωγραφική», εφ. *Ελευθερία*, 20 Δεκεμβρίου 1949· βλ. και του ίδιου, «Η ζωγραφική του “Αρμού”». Μια γενιά ωριμών ζωγράφων», εφ. *Ελευθερία*, 25 Δεκεμβρίου 1949.

Ο διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης Μαρίνος Καλλιγιάς, στο Βήμα²¹, ο καθηγητής ιστορίας της τέχνης στο ΕΜΠ, Δημήτριος Ευαγγελίδης, στη Νέα Εστία και στα Νέα²², καθώς και ο τεχνοκρίτης Άγγελος Γ. Προκοπίου, στην Καθημερινή²³, είχαν επίσης γράψει επαινετικά για την έκθεση και την όλη παρουσία της ομάδας του «Αρμού». Με δυο λόγια, η ομάδα, λειτουργώντας ως μια μορφή «συλλογικού οργανικού διανοουμένου» στο πεδίο της τέχνης, εξέφραζε εκείνα τα χρόνια τις πλέον υψηλής αισθητικής νεωτεριστικές τάσεις και προσδοκίες των εξευρωπαϊσμένων και μορφωτικά ανώτερων στρωμάτων της αστικής τάξης.

---

21. Μαρίνος Καλλιγιάς, «Η έκθεση του “Αρμού”», εφ. *Το Βήμα*, 17 Δεκεμβρίου 1949, αναδημοσιεύτηκε στο: Μαρίνος Καλλιγιάς, *Τεχνοκριτικά, 1937-1982*, Πρόλογος-Εισαγωγή: Άγγελος Δεληβορριάς, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη-Άγρα, 2003, σ. 171-172α Δημήτριος Καλλονάς, «Η έκθεση του “Αρμού”», εφ. *Η Βραδυνή*, 18 Δεκεμβρίου 1952.

22. Δημήτριος Ευαγγελίδης, «Εκθέσεις: Η έκθεση των νέων του “Αρμού” στο Ζάππειο με προοδευτικές τάσεις», π. *Νέα Εστία*, τχ. 541, 15 Ιανουαρίου 1950, σ. 125· πρβλ. του ίδιου, «Αρμός», εφ. *Τα Νέα*, 17 Δεκεμβρίου 1949.

23. Άγγελος Γ. Προκοπίου, «Αρμός - Α'», εφ. *Η Καθημερινή*, 16 Δεκεμβρίου 1949· του ίδιου, «Αρμός - Β'», εφ. *Η Καθημερινή*, 23 Δεκεμβρίου 1949· του ίδιου, «Αρμός - Γ'», εφ. *Η Καθημερινή*, 25 Δεκεμβρίου 1949.

24. *Εκθέσεις Καλλιτεχνικής Ομάδος “Αρμός”*, 1952, ό.π. Συμμετείχαν οι Κ. Αντύπα, Μ. Αραβαντινού, Μ. Αργυράκης, Λ. Αρλιώτη, Έ. Βοΐλα, Α. Βουρλούμης, Ν. Γεωργιάδης, Γ. Γεωργίου, Ν. Εγγονόπουλος, Κ. Λουκόπουλος, Α. Λυμπεράκη-Μόραλη, Μ. Λυμπεράκη, Γ. Μανουσάκης, Γ. Μαυροΐδης, Γ. Μόραλης, Ν. Νικολάου, Μ. Νουκάκης, Κ. Ξενάκης, Ε. Σπαθάρης, Ε. Σταθοπούλου, Π. Τέτσης, Γ. Τσαρούχης, Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας. Για την υποδοχή της έκθεσης βλ. Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά*, ό.π., τ. II, σ. 593-604.

25. Σπύρος Παναγιωτόπουλος, «Οι ζωγράφοι και οι γλύπται του “Αρμού”», εφ. *Έθνος*, 26 Δεκεμβρίου 1952· Ελένη Βακαλό, «Η έκθε-

Η παρέμβαση της αστυνομίας στη β' έκθεση του “Αρμού” το 1952

Στις 10 Δεκεμβρίου του 1952 η ομάδα «Αρμός» παρουσιάστηκε με μια δεύτερη έκθεση στην Αθήνα, επίσης στο Ζάππειο [εικ. 5]²⁴. Οι έγκριτοι τεχνοκρίτες ήταν και πάλι ιδιαίτερα θετικοί²⁵. Από δημοσιεύματα του Τύπου μαθαίνουμε πως έγιναν αγορές είκοσι δύο έργων, κυρίως, όπως προαναφέρθηκε, από την Κτηματική Τράπεζα²⁶. Ωστόσο, το έργο του Τσαρούχη «Σύνθεσις με γυμνό τη νύχτα», ήρθε να τινάζει στον αέρα την επιτυχία της έκθεσης και

σις “Αρμού”», εφ. *Τα Νέα*, 20 Δεκεμβρίου 1952 και 3 Ιανουαρίου 1953· Έλλη Κ. Πολίτη, «Εκθέσεις “Αρμού”», εφ. *Αθηναϊκή*, 20 Δεκεμβρίου 1952· Σπύρος Παπαγιωτόπουλος, «Οι ζωγράφοι και οι γλύπται του “Αρμού”», εφ. *Έθνος*, 26 Δεκεμβρίου 1952· Σ.Β. [Σπύρος Βασιλείου], «Εις την Αίθουσαν του Ζαππείου. Η έκθεση της ομάδος “Αρμός”», εφ. *Φιλελεύθερος*, 5 Ιανουαρίου 1953· Tony P. Spiteris, «Le Groupe “Armos”», εφ. *Messenger d’Athènes*, 31 Δεκεμβρίου 1952, 7 και 21 Ιανουαρίου 1953· Μαρίνος Καλλιγιάς, «Η έκθεση του “Αρμού”», εφ. *Το Βήμα*, 11 και 13 Ιανουαρίου 1953, αναδημοσιεύτηκε στο: Μαρίνος Καλλιγιάς, *Τεχνοκριτικά*, ό.π., σ. 255-256· του ίδιου, «Οι καλλιτέχνες και τα έργα τους», εφ. *Το Βήμα*, 13 Ιανουαρίου 1953, αναδημοσιεύτηκε στο *ίδιο*, σ. 257-258· Μανόλης Χατζηδάκης, «Εκθέσεις του “Αρμού”», εφ. *Ελευθερία*, 6 Ιανουαρίου 1953· Δημήτριος Ευαγγελίδης, «Εκθέσεις», π. *Νέα Εστία*, τχ. 613, 15 Ιανουαρίου 1953, σ. 128· Μανόλης Χατζηδάκης, «Εκθέσεις του “Αρμού”», εφ. *Ελευθερία*, 6 Ιανουαρίου 1953.

26. Σύμφωνα με δημοσιεύματα των εφημερίδων, πουλήθηκαν πέντε έργα του Βουρλούμη, τρία του Τσαρούχη, τρία του Μανουσάκη, δύο του Χατζηκυριάκου-Γκίκα, δύο της Αρλιώτη, ένα του Νικολάου, ένα του Μόραλη: βλ. Αχιλλέας Μαμάκης, «Το καλλιτεχνικόν ρεπορτάζ της εβδομάδος», εφ. *Έθνος*, 17 και 24 Δεκεμβρίου 1952· πρβλ. [Φραντζής Φραντζισκάκης], «Η κίνησις των εκθέσεων», εφ. *Τα Νέα*, 13 Ιανουαρίου 1953.

να συντελέσει καθοριστικά στην αυτοδιάλυση της ομάδας.

Η υποβόσκουσα αντίδραση υποκινήθηκε από τις δεξιάς εφημερίδες. Ο συνεργάτης της *Απογευματινής* στις 18 Δεκεμβρίου, ειρωνεύθηκε τα έργα του ζωγράφου: «Κουραστικός ο Τσαρούχης –άριστος κατά τα άλλα σχεδιαστής– με τις εκκεντρικότητές του. Παρουσιάζει [...] σωρεία γυμνών ναυτών και λοκατζήδων, μετά των ...καμπυλοτήτων των»²⁷. Ο ίδιος δημοσιογράφος, που κρατούσε και τη στήλη της *Ακρόπολης*, θα έγραφε επίσης σχετλιαστικά: «Εκείνος ο κατά κόρος ενθουσιασμός του με τις γυμνές καμπυλότητες των ναυτών και των λοκατζήδων, που μας τους παρουσιάζει σε ατέλειωτες πόζες, έχει κουράσει για να μην μεταχειρισθώ άλλη λέξι...»²⁸.

Ο παλαίμαχος δημοσιογράφος και υμνητής του Ιωάννη Μεταξά Δημήτριος Καλλονάς, ο οποίος έγραφε στην ημιεπίσημη και ευρείας κυκλοφορίας εφημερίδα του Λαϊκού Κόμματος *Βραδυνή*, στις 18 Δεκεμβρίου, επέκρινε επίσης τον Τσαρούχη: «δεν νομίζω ότι εξυπηρετεί τη φήμη του αυτή η επιστράτευσις των ναυτών και αυτός ο ηθελημένος τονισμός των ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών του φύλου που επιμένει να παρουσιάζει, σε διάφορες ύλες, σε κάθε έκθεσι έργων του. Οι σπουδές του γυμνού του κ. Τσαρούχη, ζημιώνονται, νομίζω μ' αυτή την αντιαισθητική προβολή γεννητικών μοριών»²⁹. Ο Καλλονάς, είχε το «ατυχές» προηγούμενο στη διάρκεια της Κατοχής να ή-

ταν εκείνος που με την καταδοτική τεχνοκριτική του υποκίνησε τη φυλάκιση του Γιάννη Κεφαλληνού, του Τάσσου και άλλων καλλιτεχνών, για τα αντιστασιακού περιεχομένου έργα τους που είχαν εκθέσει στην Β' Πανελλήνια Επαγγελματική Έκθεση Ελλήνων Καλλιτεχνών, το 1943³⁰.

Οι αντιδράσεις που φαίνεται ότι υποκίνησαν οι παραπάνω κριτικές των στα έργα του Τσαρούχη δεν άργησαν να επέλθουν. Η παρουσία ενός ναύτη σε ένα έργο που εξέφραζε ομοερωτικό αισθησιασμό κρίθηκε ανεπίτρεπτη από την ηγεσία του Ναυτικού, αλλά και ευρύτερα από το συντηρητικό κοινωνικό και πολιτικό κατεστημένο, που κινητοποίησε αντανάκλαστικά τους μηχανισμούς του. Όπως αποκάλυψαν οι εφημερίδες, ο διευθυντής της Αστυνομίας Αθηνών Αναστάσιος Κανελλόπουλος επισκέφτηκε στις 19 Δεκεμβρίου, την έκθεση του «Αρμού» αναζητώντας τον Τσαρούχη και, καθώς εκείνος απουσίαζε, «απετάθη εις τον ζωγράφο κ. Νικολάου και τον παρακάλεσε να αποσύρουν τον πίνακα με τον γυμνόν άνδρα και τον ναύτην, διότι υπήρχε φόβος να δημιουργηθούν επεισόδια από τους ναύτας. Κατόπιν της συστάσεως ο κ. Νικολάου ξεκρέμασε τον πίνακα και ο κ. Κανελλόπουλος ανεχώρησε». Σύμφωνα με τον ίδιο δημοσιογράφο: «εγνώσθη ότι ένας ναύαρχος διέταξε την Αστυνομία να βγάλει τον πίνακα του κ. Τσαρούχη»³¹.

27. Ο φιλότεχνος Κ. [Μιχάλης Κωνσταντόπουλος], «Η έκθεσις “Αρμού”», εφ. *Απογευματινή*, 18 Δεκεμβρίου 1952· βλ. και Ανώνυμος, «Φυσική υπεροχή», εφ. *Εστία*, 19 Δεκεμβρίου 1952.

28. Μ. Χ. Κων-ς [Μιχάλης Κωνσταντόπουλος], «Η έκθεσις “Αρμού”», εφ. *Ακρόπολις*, 11 Ιανουαρίου 1953.

29. Δημήτριος Καλλονάς, «Η έκθεσις του “Αρμού”», εφ. *Η Βραδυνή*, 18 Δεκεμβρίου 1952.

30. Βλ. σχετικά Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Οι εικαστικές τέχνες στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1940-1944», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα 2007, σ. 278-279.

31. Β.[άσος] Τσιμπιδάρος, «Σοβαρόν ζήτημα εδημιουργήθη εξ αφορμής ζωγραφικού πίνακος», εφ. *Απογευματινή*, 22 Δεκεμβρίου 1952·

Οι πρώτες αντιδράσεις: σύγχυση και αμηχανία

Ο ατυχής Νικολάου βρισκόταν στην αίθουσα του Ζαπείου στο πλαίσιο της εκ περιτροπής παρουσίας των μελών του «Αρμού» στην έκθεση. Η παρέμβαση της αστυνομίας έφερε σε πολύ δύσκολη θέση όλα τα μέλη της ομάδας. Στην αρχή προσπάθησαν να αποσιωπήσουν την υπόθεση, η οποία όμως αναπόφευκτα διέρρευσε στον Τύπο, προκαλώντας ευρύτατη συζήτηση σχετικά με τα όρια της ελευθερίας της καλλιτεχνικής έκφρασης. Έχει ενδιαφέρον ότι συντάκτης του *Έθνους*, αναφερόμενος στο γεγονός, επεσήμαινε ότι η αστυνομία ζήτησε να αποσυρθεί το έργο «διότι το θέμα του είναι άσεμνον και απαραδέκτως τολμηρής και νοσηρής εκδηλώσεως» και κρατώντας ίσες αποστάσεις, έγραφε: «υπάρχουν όρια και εις την καλλιτεχνικήν ελευθερία, προ πάντως στις δημόσιες εμφανίσεις. Βέβαια σε τέτοια θέματα τα καθήκοντα του αισθητικού ελέγχου δεν μπορεί να τ' ασκεί η αστυνομία»³².

Ο ίδιος ο Τσαρούχης σε δηλώσεις του είχε προσπαθήσει με κάθε τρόπο να «αθωώσει» το θέμα του, αφενός αποσιωπώντας την ομοερωτική του διάσταση, αφετέρου επικαλούμενος την εικονογραφική του προέλευση από το αέτωμα του Παρθενώνα, καθώς και την επιτυχή έκθεσή του στο εξωτερικό, τις «σφραγίδες» του υπουργείου Παιδείας για την εξαγωγή του κ.ά.

πρβλ. Ανώνυμος, «Ο κόσμος της τέχνης», εφ. *Ελευθερία*, 20 Δεκεμβρίου 1952· Ανώνυμος, «Η συζήτησις διά τα γυμνά», εφ. *Τα Νέα*, 20 Ιανουαρίου 1953.

32. Ανώνυμος [Αχ. Μαμάκης], «Απρόοπτο ζήτημα», εφ. *Έθνος*, 20 Δεκεμβρίου 1952· πρβλ. Αχιλλέας Μαμάκης, «Το καλλιτεχνικό ρεπορτάζ της εβδομάδος», εφ. *Έθνος*, 24 Δεκεμβρίου 1952.

Ο πίναξ αυτός είναι μια από τις δοκιμές [μου] στη ρεαλιστική ζωγραφική. Τη στάση του νέου που βρίσκεται ζαπλωμένος την ενεπνεύσθην από ένα τμήμα αετώματος του Παρθενώνος, και συγκεκριμένως του θεού Κηφισσού. (...) τον ίδιο πίνακα εξέθεσα δυο φορές σε εκθέσεις του εξωτερικού: την μία στη Ρέντφεν Γκάλερν του Λονδίνου και την άλλη στη Γκαλερύ ντε Φομπούρ στο Παρίσι. Μάλιστα στο πίσω μέρος του πίνακος υπάρχουν οι σφραγίδες του υπουργείου Παιδείας και του Τελωνείου μας. Οι κριτικές στο εξωτερικό υπήρξαν ευμενέστατες και δεν εδημουργήθη ζήτημα, αν δηλαδή η παράστασις σοκάρει ή όχι. Βεβαίως στεναχωρήθηκα από όλη αυτή την ιστορία, αλλά ακόμα δεν είμαι πλήρως ενημερωμένος περί του τι ακριβώς συνέβη.(...) Ίσως να πρόκειται περί καμιάς παρεξηγήσεως και το έργο μου να ζαναπάρη τη θέσι του στην έκθεσι³³.

Το επιχείρημα του «ρεαλισμού» έσπευσε να χλευάσει ο Ασημάκης Γαλαμάς στην *Προοδευτική Αλλαγή*³⁴. Η Διεύθυνση Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας με ανακοίνωσή της δήλωσε ότι αυτή ήταν η μόνη αρμόδια για να επιλαμβάνεται, αν χρειάζεται, αυτών των θεμάτων δίχως την ανάμειξη της αστυνομίας, ενώ ο Μόραλης φέρεται να είχε δηλώσει πως για να λήξει το ζήτημα ο πίνακας θα επανατοποθετηθεί στην έκθεση³⁵. Ωστόσο το έργο εντέλει δεν επανεκτέθηκε, ενώ από την πλευρά του «Αρμού» δεν υπήρχε καμία επίσημη αντίδραση, γεγονός που σχολιάστηκε στις εφημερίδες ως ένδειξη εσωτερικών διαφορών των μελών του. Ο Αχιλλέας Μαμάκης, έγραψε ότι:

33. Β. Τσιμπιδάρος, *Σοβαρόν*, ό.π.

34. Ασημάκης Γαλαμάς, «Τα ...ρεαλιστικά», εφ. *Προοδευτική Αλλαγή*, 23 Δεκεμβρίου 1952.

35. Ανώνυμος, «Θα επανατοποθετηθή ο πίναξ του κ. Τσαρούχη», εφ. *Απογευματινή*, 23 Δεκεμβρίου 1952.

Εξένισε βαθύτατα τον καλλιτεχνικόν και φιλότεχνον κόσμον τον γεγονός ότι ο «Αρμός», αν και επέερασαν πέντε ημέρες από τότε που ξεκρεμάστηκε το έργο του κ. Τσαρούχη από το Ζάππειο ως άσεμνο, απέφυγεν επιμελώς να λάβη θέσιν επί του ζητήματος που προέκυψε. Μαθαίνω μάλιστα ότι έγιναν πολλές απόπειρες συγκεντρώσεως της ομάδος, αλλά τα μέλη της δεν προσήλθαν διά να καταλήξουν σε μια απόφασι. Χτες το βράδυ πάλι υπό την προεδρίαν του αντιπροέδρου του «Αρμού» καθηγητού της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών κ. Μόραλη εμαζεύθησαν εις το Ζάππειον 6-7 ζωγράφοι του «Αρμού», χωρίς όμως και αυτή τη φορά να καθορίσουν οτιδήποτε αναφορικός με την στάσιν της ομάδος. Η σιωπή –λέγουν– δεν ημπορεί να ερμηνευθή παρά ως άμεσος αναγνώρισις του ότι και οι συνάδελφοι του κ. Τσαρούχη, χωρίς φυσικά πουριτανισμόν, παραδέχονται την αστυνομικήν άποψιν ότι ο πίναξ ήτο άσεμνος. Και δι' αυτό αφήνουν ακάλυπτον τον συνάδελφόν τους³⁶.

Σε επόμενο δημοσίευσμά του ο ίδιος δημοσιογράφος, διέδιδε ότι υπάρχουν ιδιοτελείς λόγοι που τα ηγετικά στελέχη του «Αρμού», τα οποία κατέχουν δημόσιες θέσεις, δεν δέχονται αν υπογράψουν κείμενα διαμαρτυρίας, καθώς και ότι ο Τσαρούχης «δι' αγνώστους προσωπικούς λόγους ικετεύει τους συνάδελφούς τους ν' αφήσουν να περάσει το ζήτημα εν σιγή»³⁷.

Στο εσωτερικό του «Αρμού» υπήρξαν πράγματι πολλές διενέξεις και ορισμένοι, όπως ο Μαυροϊδης, καταλόγιζαν ευθύνες και στον Νικολάου, επειδή αποδέχθηκε να κατεβάσει το έργο. Σε εκτενή επιστολή του προς τον Χα-

τζηκυριάκο-Γκίκα, που απουσίαζε στο εξωτερικό, ο Μαυροϊδης, ισχυριζόταν μεταξύ άλλων:

(...) 1) Αστυνομική Ενέργεια! Προ 4 εβδομάδων, περίπου, ώρα 1 μ.μ., στην Εκθεση, ο Νικολάου μόνος, ότε έρχεται αστυνόμος ονόματι Κανελλόπουλος & ζητεί να κατέβη έργο του Τσαρούχη (...) διότι εθίγη το Β. Ναυτικό, το οποίο έκανε παραστάσεις. 2) Ενέργεια Νικολάου (εξ όσων ανεκοίνωσε ο ίδιος συνάγω). Ανθίσταται ασθενέστατα αν όχι καθόλου & δέχεται και να κατεβάση το έργο ίδιαις χερσίν, διότι άλλως (όπως λέγει πάντα ο Νικολάου) θα το εκατέβαζε ο ίδιος ο αστυνόμος (Σφάλμα του Νικολάου –χωρίς να εννοώ ότι πρέπει να του καταλογισθή– ακριβώς έπρεπε να τον αφήση να το κατεβάση ο ίδιος, ο οποίος εντούτοις γνώριζε πολύ καλά ότι δεν είχε προς τούτο δικαίωμα). 3) Ενέργεια λοιπού Αρμού. Μόραλης, Νικολάου, Αρλιώτη, Βουρλούμης, αυτοί κυρίως πτοημένοι και προβάλλοντες δήθεν συμφέροντα Τσαρούχη, είχαν την γνώμην να μην κάνουν καμιά ενέργεια. Να τα κουκουλώσουμε³⁸.

Ο Τσαρούχης είχε βρεθεί λοιπόν εκτεθειμένος. Σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία της Τιτίκας Νικηφοράκη, συζύγου τότε του Νικολάου, ο ζωγράφος είχε αρνηθεί να συναινέσει στην αποκαθήλωση του έργου του, απειλώντας ότι θα αποχωρούσε από την ομάδα³⁹. Ωστόσο, φαίνεται πως τελικά κάμφθηκε, καθώς οι συνάδελφοί του μάλλον δεν του συμπαραστάθηκαν ομόθυμα: προτίμησε έτσι και ο ίδιος την τακτική της αποσιώπησης. Στο αρχείο του Γ. Τσαρούχη, σώζεται ένα σχέδιο ανακοίνωσης του «Αρμού», δίχως ημερομηνία, στην οποία μεταξύ άλλων

36. Αχ. Μαμάκης, «Το καλλιτεχνικόν ρεπορτάζ της εβδομάδος», εφ. *Εθνος*, 24 Δεκεμβρίου 1952.

37. Αχ. Μαμάκης, «Το καλλιτεχνικόν ρεπορτάζ της εβδομάδος», εφ. *Εθνος*, 31 Δεκεμβρίου 1952.

38. Βλ. Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Δ-86/160, επιστολή

της 23ης Ιανουαρίου 1953, χειρόγραφη, ενυπόγραφη: Γιώργος: πρβλ. Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά*, ό.π., τ. II, σ. 626-629.

39. Νικηφοράκη, «Φύλος και συνεργάτης», στο: Αλέξιος Σαββάκης (επιμ.), *Ωσεί μύρα. Γιάννης Τσαρούχης, 1910-1989*, Αθήνα 1998, σ. 383-384.

αναφέρεται ότι: «Το καταβιβασθέν έργον παρεδόθη αυθημερόν εις τον ζωγράφον κ. Ι. Τσαρούχην, ο οποίος δεν εξήτησε την εκ νέου ανάρτησίν του, μέχρις ότου γνωσθή περί τίνος ακριβώς επρόκειτο»⁴⁰.

Στα Νέα γράφτηκε ότι «η πλειοψηφία των μελών του “Αρμού” αποδοκιμάζει ανεπιφύλακτα την αστυνομική παρέμβαση»⁴¹, πληροφορία που καθιστά σαφές ότι η καταδίκη δεν ήταν ομόφωνη και άρα κάποια από τα μέλη δεν την αποδοκίμαζαν. Οι δημοσιογράφοι, ενέτειναν με τα δηλητηριώδη σχόλιά τους τη δυσκολία της ομάδας να αντιμετωπίσει αυτή την απρόσμενη εξέλιξη, η οποία δοκίμαζε σοβαρά τις αντοχές της αστικής ηθικής και κυρίως της δημόσιας κοινωνικής θέσης κάποιων μελών της. Στη Μακεδονία, δημοσιεύθηκε άρθρο που επέκρινε τον «Αρμό» για «ανοχή ανομάλων “καλλιτεχνικών” εκδηλώσεων, οι οποία αποβλέπουν εις την διαστρέβλωσιν και διαφθορά του καλαισθητικού συναισθήματος του κοινού μας»⁴². Στην *Αυγή*, ο Δημήτρης Φωτιάδης, αφού επέκρινε συλλήβδην τα εκθέματα του «Αρμού» ως «ακατανόητες μουτζούρες» και ως έργα «μανιέρας για τη μανιέρα», παρέκαμψε με υπεκφυγές το συγκεκριμένο ζήτημα της λογοκρισίας απορρίπτοντας ως αμοραλιστική την άποψη ότι «ένα έργο τέχνης δεν είναι ούτε ηθικό, ούτε ανήθικο» και

τέλος μακρηγορούσε αόριστα υποστηρίζοντας τις τετριμμένες θέσεις ότι οι καλλιτέχνες πρέπει να εκφράζουν την πραγματική ζωή, την προσφορά του ανθρώπου στον άνθρωπο, να «διαλέξουν ανάμεσα στην αλήθεια και το ψέμα», «να μας χαρίζουν έργα ομορφιάς και λύτρωσης» κ.λπ.⁴³ Από τους τεχνοκρίτες μόνο ο Χατζηδάκης εξέφρασε ευθέως τη γνώμη του για την ποιότητα του συγκεκριμένου έργου, θεωρώντας το «πολύ ωραίο» και «εξαιρετικής τέχνης», ενώ στηλίτευσε ως «αντιπνευματικό» και «ιδιαίτερα θλιβερό φαινόμενο» την παρέμβαση της αστυνομίας⁴⁴.

Η παρέμβαση του εισαγγελέα για τα έργα του Μόραλη

Λίγο αργότερα, στη διάρκεια της ίδιας έκθεσης επιχειρήθηκε μια νέα παρέμβαση λογοκρισίας, καθώς ο εισαγγελέας άσκησε μήνυση (για παράβαση του νόμου 5060/1931) ενάντια στην εφημερίδα *Προοδευτική Αλλαγή*, που εξέφραζε την ΕΠΕΚ του Νικολάου Πλαστήρα, επειδή η τεχνοκριτική της Μίνας Ζωγράφου-Μεραναίου είχε εικονογραφηθεί με φωτογραφικές αναπαραγωγές των τριών μεγάλων γυμνών του Μόραλη από την ίδια έκθεση του «Αρμού» [εικ. 6 και 7]⁴⁵. Παρατηρούμε ωστόσο, ότι ενώ

40. Αρχείο Ιδρύματος Γιάννη Τσαρούχη, το παραθέτει ο Γ. Ζιώγας, *Πράξεις*, ό.π., σ. 205-206. Δεν έχω εντοπίσει δημοσίευση της ανακοίνωσης στον Τύπο της εποχής.

41. Βλ. Ανώνυμος, *Η συζήτηση*, ό.π.

42. Ανώνυμος, εφ. *Μακεδονία*, 11 Ιανουαρίου 1953.

43. Δημήτρης Φωτιάδης, «Ψέμα κι' αλήθεια», εφ. *Αυγή*, 14 Ιανουαρίου 1953.

44. Μ. Χατζηδάκης, *Έκθεσις του «Αρμού»*, ό.π.

45. Πρόκειται για τα έργα: «Μορφή», 1952, ελαιογραφία σε καμβά, 160 x 103 εκ., Δημοτική Πινακοθήκη Ρόδου «Μορφή»,

1952, ελαιογραφία σε καμβά, 160 x 86 εκ., ΕΠΜΑΣ, δωρεά του καλλιτέχνη, αρ. κατ. Π. 7690α «Μορφή», 1952, ελαιογραφία σε καμβά, 160 x 104 εκ., Δημοτική Πινακοθήκη Αμμοχώστου (βλ. *Έκθεσις Καλλιτεχνικής Ομάδος «Αρμός»*, 1952, ό.π., αρ. 139, 140, 141 αντίστοιχα· πρβλ. Βασίλης Φωτόπουλος (επιμ.), *Γιάννης Μόραλης*, Αθήνα, Όμιλος Εταιριών Εμπορικής Τραπεζής, 1988, σ. 88-90, αρ. 79-81. Τα τρία έργα με τα γυμνά του Μόραλη από την έκθεση του «Αρμού» είχαν δημοσιευτεί ως εικονογράφηση στο: Μίνα Ζωγράφου-Μεραναίου, «Έκθεσις “Αρμού”», εφ. *Προοδευτική Αλλαγή*, 18 Δεκεμβρίου 1952. Σύμφωνα με την εφημερίδα, την επομένη, στις 19 Δεκεμβρίου, ο ει-

ο Τσαρούχης γνώρισε ελάχιστη υποστήριξη δημόσια, για τη διώξη της εφημερίδας και τα έργα του Μόραλη αντίθετα μια πλειάδα καλλιτεχνών και διανοουμένων είχαν σπεύσει με δηλώσεις να διαμαρτυρηθούν⁴⁶. Η εφημερίδα αθώωθηκε στο δικαστήριο, αλλά το ζήτημα είχε επιφέρει ακόμα μεγαλύτερη σύγχυση στον καλλιτεχνικό κόσμο⁴⁷.

Με μια χαιρέκακη επίθεση φιλίας, η ανταγωνιστική ομάδα «Στάθμη» υπερασπίστηκε την έκθεση του «Αρμού», απειλώντας, σύμφωνα με δήλωση του ηγετικού της στελέχους Α. Τάσου, ότι θα κατέφευγε στα ευρωπαϊκά δικαστήρια, αν ασκούνταν δικαστικές διώξεις κατά των συναδέλφων τους. Ο χαρακτήρας δήλωσε επίσης ότι η «Στάθμη», σύμφωνα με απόφαση της Συνέλευσής της, στις 26 Δεκεμβρίου, διαφωνούσε με την υποχωρητική στάση που είχε κρατήσει η ομάδα του «Αρμού», αλλά για

σαγγελέας Ποινικής Αγωγής, ύστερα από ερώτημα της Γενικής Ασφάλειας, παράγγειλε προκαταρκτική ανάκριση για τη δημοσίευση, βλ. «Ο εισαγγελέυς ήσκησε διώξιν κατά της *Αλλαγής*, επειδή εδημοσίευσε φωτογραφίας έργων τέχνης», εφ. *Προοδευτική Αλλαγή*, 11 Ιανουαρίου 1953.

46. Στην εφημερίδα δημοσιεύτηκε επίσης μια σειρά δηλώσεων πολλών διανοουμένων και καλλιτεχνών, όπως των Εγγονόπουλου, Φώτη Κόντογλου, Κώστα Βάρναλη, Μίνου Αργυράκη, Άγγελου Τερζάκη, Σοφίας Λασκαρίδου, Κωστή Μεραναίου, Δ. Α. Κόκκινου, Έλλης Λαμπέτη, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου κ.ά., βλ. Ανώνυμος, «Πλήγμα κατά της τέχνης είναι η διώξις του γυμνού», εφ. *Προοδευτική Αλλαγή*, 15 Ιανουαρίου 1953 Ανώνυμος, «Ο διωγμός του γυμνού είναι διώξις της τέχνης», εφ. *Προοδευτική Αλλαγή*, 19 Ιανουαρίου 1953 Ανώνυμος, «Η διώξις του γυμνού», εφ. *Προοδευτική Αλλαγή*, 25 Ιανουαρίου 1953 πρβλ. Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά*, ό.π., τ. II, σ. 607-612.

47. Ανώνυμος, «Ηθωώθη χθες το “γυμνόν”», εφ. *Προοδευτική Αλλαγή*, 18 Μαρτίου 1953.

48. «Η “Στάθμη” θα προσφύγη στην Ουνέσκο διά το “ξεκρέμασμα” έργων τέχνης. Ο χαρακτήρας κ. Τάσος», εφ. *Τα Νέα*, 13 Ιανουαρίου 1953.

συναδελφικούς λόγους δεν την είχαν δημοσιοποιήσει⁴⁸. Εκτός από τη «Στάθμη» και άλλες καλλιτεχνικές ομάδες, όπως το «Το εργαστήριό μας» και η «Ομάς των 17», είχαν δημόσια αντιδράσει ενάντια στις τάσεις λογοκρισίας⁴⁹.

Ο Μαμάκης, στην τακτική του στήλη στο *Έθνος*, κάθε Τρίτη, σφυροκοπούσε τα μέλη του «Αρμού», επειδή απέφευγαν να τοποθετηθούν δημόσια για τις λογοκριτικές παρεμβάσεις της αστυνομίας και του εισαγγελέα⁵⁰. Τους κατηγορούσε μάλιστα, αναφέροντας τους ονομαστικά, ότι είναι «ένοχοι εις την συνείδησιν του καλλιτεχνικού και φιλότεχνου κόσμου», ενώ παράλληλα επαινούσε τη «Στάθμη» για τη θαρραλέα δημόσια στάση της⁵¹. Τα άρθρα αυτά προκαλούσαν σοβαρές τριβές μεταξύ των μελών του «Αρμού», τα οποία αδυνατούσαν να καταλήξουν

49. Επιστολή της ομάδας στην εφ. *Προοδευτική Αλλαγή*, 15 Ιανουαρίου 1953α Αχιλλέας Μαμάκης, «Το καλλιτεχνικόν ρεπορτάζ της εβδομάδος», εφ. *Έθνος*, 21 Ιανουαρίου 1953.

50. Ο Μαυροΐδης, στην επιστολή του προς τον Χατζηκυριάκο-Γκίκα (επιστολή της 23ης Ιανουαρίου 1953, ό.π.), επεσήμαινε σχετικά με τον ρόλο του Μαμάκη: «Ο Μαμάκης γράφει συνεχώς, ανελλιπώς επί 4 εβδομάδες καθυβρίζων Αρμόν [...]. Όσο για τον Τύπο, σε τέτοιο χαμηλό επίπεδο αυτά που γράφονται από τον Μαμάκη [...], ό.π.

51. Βλ. Αχιλλέας Μαμάκης, «Το καλλιτεχνικόν ρεπορτάζ της εβδομάδος. Ο “Αρμός” εξακολουθεί ν’ αποφεύγει να λάβη θέσιν εις το δημιουργηθέν ζήτημα Τσαρούχη», εφ. *Έθνος*, 31 Δεκεμβρίου 1952 του ίδιου, «Το καλλιτεχνικόν ρεπορτάζ της εβδομάδος. Το νέο κρούσμα αστυνομικού ελέγχου με τα γυμνά του Μόραλη. Επαυξάνει η ευθύνη του “Αρμού”», εφ. *Έθνος*, 14 Ιανουαρίου 1953 του ίδιου, «Το καλλιτεχνικόν ρεπορτάζ της εβδομάδος. Νέαι διαμαρτυρία διά το ζήτημα των γυμνών και τη αδράνειαν του “Αρμού”», εφ. *Έθνος*, 21 Ιανουαρίου 1953 του ίδιου, «Το καλλιτεχνικόν ρεπορτάζ της εβδομάδος. Υπεύθυνοι του “Αρμού” διωλίζουν τώρα τον κώνωπα...», εφ. *Έθνος*, 28 Ιανουαρίου 1953.

σε μια ενιαία θέση. Η τεταμένη κατάσταση μεταξύ τους επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο μετά τη φιλική επίθεση του Τάσσου, καθώς η Αρλιώτη θεώρησε ότι η «Στάθμη» εισπηδούσε στον κύκλο τους. Από σωζόμενα έγγραφα του αρχείου της ομάδας έχουμε το χρονικό των εξελίξεων που οδήγησαν τελικά στη διάλυσή της.

Οι διεργασίες στο εσωτερικό της ομάδας του «Αρμού»

Στις 24 Ιανουαρίου 1953 συνήλθε Έκτακτη Γενική Συνέλευση του «Αρμού», υπό την προεδρία του Μόραλη, στην οποία αποφασίστηκε, με εισήγηση του ίδιου, να αποσταλεί μια επιστολή διαμαρτυρίας στη «Στάθμη», καθώς και μια διαμαρτυρία προς το Υπουργείο Παιδείας για το ζήτημα της λογοκρισίας, την οποία είχε συντάξει το Διοικητικό Συμβούλιο του «Αρμού» στις 22 Ιανουαρίου 1953. Δεδομένης της απουσίας του Χατζηκυριάκου-Γκίκα στο εξωτερικό, στο σπίτι του οποίου συνεδρίαζαν κατά κανόνα, η Συνέλευση έγινε στο σπίτι της Μαργαρίτας Λυμπεράκη υπό την προεδρία του Μόραλη⁵². Σε σωζόμε-

να αντίγραφα των επιστολών που συντάχθηκαν με απόφαση της Συνέλευσης, τόσο προς τη «Στάθμη»⁵³, όσο και προς το Υπουργείο Παιδείας, διαβάζουμε ότι τα μέλη του «Αρμού», «διαμαρτύρονταν εντονότατα» για την παρέμβαση της αστυνομίας σχετικά με το έργο του Τσαρούχη, καθώς και για την παρέμβαση της εισαγγελικής αρχής με αφορμή τη δημοσίευση των γυμνών του Μόραλη, και παρακαλούσαν το Υπουργείο, «ως την Ανωτάτην και αρμοδίαν επί των θεμάτων της Τέχνης Αρχήν, όπως αναλάβη αυτή την περαιτέρω περιφρούρησιν των αναμφισβητήτων δικαιωμάτων των καλλιτεχνών»⁵⁴.

Ταυτόχρονα, εκτός από το πρόβλημα της λογοκρισίας, η ομάδα αντιμετώπιζε σοβαρότατους εσωτερικούς κλυδωνισμούς εξαιτίας της συμμετοχής μελών της, όπως ο Μόραλης, ο Τσαρούχης και ο Νικολάου, στην οργάνωση της έκθεσης που, με την ενθάρρυνση του Υπουργείου Παιδείας, προετοίμαζε η ομάδα «Στάθμη» στη Ρώμη για τον Μάρτιο του 1953⁵⁵, σε ανταπόδοση της έκθεσης ιταλικής τέχνης που θα διοργανωνόταν ταυτόχρονα στην Αθήνα, στις 22 Μαρτίου 1953 στο Ζάππειο, από τον οργανισμό της Μπιεννάλε της Βενετίας⁵⁶. Η Αρλιώτη, θεωρώντας ό-

---

52. Βλ. Αρχείο Α. Βουρλούμη, φ. «Αρμός», «Έκτακτος Γενική Συνέλευσις των μελών του Καλλ. Σωματείου “Αρμός”, 24.1.53», χειρόγραφες σημειώσεις πρακτικών σε δύο φύλλα.

53. Βλ. Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Δ-43/55, επιστολή της 24ης Ιανουαρίου 1953, δακτυλόγραφη, ανυπόγραφη.

54. Βλ. Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Δ-43/54, επιστολή της 22ας Ιανουαρίου 1953, δακτυλόγραφη, ανυπόγραφη· πρβλ. Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 623-625.

55. Βλ. *Mostra di Pittura Ellenica Contemporanea. Catalogo dell'opere*, κατάλογος έκθεσης, Galleria Nazionale d'Arte Moderna, Ρώμη, 29 Μαρτίου-12 Απριλίου 1953. Σύμφωνα με ένα δημοσίευμα των *Νέων*, προφανώς του Φραντζή Φραντζισκάκη, είχε συσταθεί μια κοινή Επιτροπή, η οποία σκόπευε «με πνεύμα αντικειμενικότητας να

περιλάβη καλλιτέχνες όλων των τάσεων και σχολών». Το ίδιο δημοσίευμα ανέφερε ότι σχεδιαζόταν η έκθεση να μεταφερθεί και στο Λονδίνο, βλ. [Φραντζής Φραντζισκάκης], «Επίσημος ιταλική πρόσκλησις δι' ελληνικήν έκθεσιν εις Ρώμην», εφ. *Ta Nea*, 2 Δεκεμβρίου 1952. Η σύσταση αυτής της Οργανωτικής Επιτροπής προκύπτει επίσης από τις επιστολές της Αρλιώτη και του Μόραλη που αναφέρονται παρακάτω. Από την επιστολή του Μόραλη συνάγεται επιπλέον ότι είχε προταθεί και στον Χατζηκυριάκο-Γκίκα να μετάσχει σε αυτήν. Ωστόσο, ο κατάλογος της έκθεσης της Ρώμης αναφέρει: «Organizzatore: Il Gruppo Artistico “Stat[h]mi”, Commissione Esecutiva: E. Franciskaki, S. Vassiliu, A. Tasso» (βλ. *Mostra*, ό.π.). Ο Μόραλης αναφέρεται ως μέλος της Τιμητικής Επιτροπής της έκθεσης *Σημερινή ιταλική καλλιτεχνία*.

56. Εκτέθηκαν 281 έργα ζωγραφικής, γλυπτικής και χαρακτικής

τι παραγκωνίζεται και ότι τα μέλη του «Αρμού» δεν θα έπρεπε να συμμετάσχουν σε αυτή την έκθεση, παραιτήθηκε από αντιπρόεδρος της ομάδας, οδηγώντας σε ρήξη τις σχέσεις της με τους παραπάνω⁵⁷. Η παραίτησή της, λόγω διαφωνιών, διέρρευσε και στις εφημερίδες, όπως φαίνεται

ογδόντα δύο Ιταλών καλλιτεχνών, βλ. *Σημερινή ιταλική καλλιτεχνία / Art italien d'aujourd'hui. Exposition organisée par la Biennale de Venise*, κατάλογος έκθεσης, Ζάππειο Μέγαρο, Αθήνα, 20 Μαρτίου-19 Απριλίου 1953.

57. Η Αρλιώτη, με επιστολή της προς τον Χατζηκυριάκο-Γκίκα, στις 10 Φεβρουαρίου, παραιτήθηκε από το Διοικητικό Συμβούλιο του «Αρμού», επικρίνοντας τον Μόραλη και τον Νικολάου, επειδή, αν και μέλη του «Αρμού», ήταν παρακαθήμενοι στο γεύμα με μέλη της «Στάθμης». «[...] διά πάντα ψυχραίμως σκεπτόμενον, ο τοιούτος διαχωρισμός είναι, ηθικώς, τουλάχιστον δύσκολος», έγραφε η Αρλιώτη, θεωρώντας επιλήψιμη την πράξη τους και απορρίπτοντας τον ισχυρισμό του Μόραλη ότι συμμετείχαν στο δείπνο ως μέλη της Επιτροπής και όχι ως εκπρόσωποι του «Αρμού», βλ. Αρχείο Α. Βουρλούμη, φ. «Αρμός», επιστολή της 10ης Φεβρουαρίου 1953 ενυπόγραφοι: Λίλη Αρλιώτη, δακτυλόγραφοι. Ο Μόραλης θα απαντήσει με δική του αυστηρή επιστολή, όπου ισχυριζόταν ότι είναι αβάσιμες οι αιτιάσεις της Αρλιώτη, εξηγούσε εκ νέου ότι στο γεύμα τόσο ο ίδιος όσο και ο Νικολάου δεν εκπροσωπούσαν τον «Αρμό», αλλά μετείχαν ως μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής της έκθεσης της Ρώμης, και κατέληγε δηλώνοντας ότι η Αρλιώτη «εκ παρεξήγησεως ενήργησε ούτω και υπέβαλεν την παραίτησίν της», βλ. Αρχείο Α. Βουρλούμη, φ. «Αρμός», επιστολή της 11ης Φεβρουαρίου 1953 ενυπόγραφοι: Ι. Μόραλης, δακτυλόγραφοι. Στη Συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου του «Αρμού» στις 11 Φεβρουαρίου διαβάστηκαν οι δύο επιστολές, αλλά, δεδομένης της απουσίας του προέδρου Χατζηκυριάκου-Γκίκα στο εξωτερικό, η οριστική συζήτηση αναβλήθηκε μέχρι την επιστροφή του η μόνη απόφαση που ελήφθη ήταν να ανατεθούν προσωρινά χρέη γραμματέα στον Ανδρέα Βουρλούμη. Η Συνεδρίαση έγινε στο σπίτι του Βουρλούμη, βλ. Αρχείο Α. Βουρλούμη, φ. «Αρμός», «Συνεδριάσεις Διοικητικού Συμβουλίου, Σωματείο “Αρμός”, 11.2.53», χειρόγραφοι σημειώσεις πρακτικών σε δύο φύλλα.

58. [Φραντζής Φραντζισκάκης], «Σήμερα αι τελικά αποφάσεις

από δημοσίευμα του Φρ. Φραντζισκάκη⁵⁸. Στις 19 και 20 Μαρτίου πραγματοποιήθηκαν δύο νέες συνεδριάσεις του Διοικητικού Συμβουλίου του «Αρμού», όπου έγιναν προσπάθειες και από τον πρόεδρο και από τους Μόραλη και Νικολάου προκειμένου να αρθεί η παρεξήγηση⁵⁹. Ωστό-

διά τη διεθνή έκθεση Αθηνών και άλλα καλλιτεχνικά νέα», εφ. *Τα Νέα*, 10 Μαρτίου 1953· βλ. και Ανώνυμος, εφ. *Η Βραδυνή*, 24 Φεβρουαρίου 1953.

59. Στην πρώτη Συνεδρίαση αναφέρονται ως παρόντες ο Χατζηκυριάκος-Γκίκας, η Βοΐλα, ο Βουρλούμης, ο Εγγονόπουλος, ο Λουκόπουλος, ο Μανουσάκης και ο Τσαρούχης. Στη δεύτερη Συνεδρίαση αναφέρονται ως παρόντες ο Χατζηκυριάκος-Γκίκας, η Αρλιώτη, η Βοΐλα, ο Βουρλούμης, ο Εγγονόπουλος, ο Λουκόπουλος, ο Μανουσάκης, ο Μόραλης, ο Τσαρούχης και ο Νικολάου, ο οποίος προσήλθε κατά τη διάρκεια της Συνεδρίασης, βλ. Αρχείο Α. Βουρλούμη, φ. «Αρμός», «Διοικητικό Συμβούλιο, 19.3.53» και «Διοικητικό Συμβούλιο, 20.3.53», χειρόγραφοι σημειώσεις πρακτικών σε οκτώ φύλλα. Ο Μόραλης, στην αρχή της Συνεδρίασης, έσπευσε να διαβάσει μια επιστολή προς την Αρλιώτη, με την οποία προσπαθούσε να τη διαβεβαιώσει για τις καλές του προθέσεις και την καλούσε σε φιλική και τίμια συζήτηση, ώστε να λυθεί η παρεξήγηση. Ο Χατζηκυριάκος-Γκίκας δήλωσε ότι έχει εξουσιοδότηση από τον Νικολάου, που δεν είχε ακόμα προσέλθει, να δηλώσει ότι και εκείνος «είναι πρόθυμος να κάμη ό,τι και ο Μόραλης». Στο Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα απόκειται τρία χειρόγραφα προσχέδια επιστολής, συνταγμένα μάλλον από τον ίδιο για λογαριασμό είτε του Μόραλη είτε του Νικολάου: «Αγαπητή κυρία Αρλιώτη, ο επανακάμψας Πρόεδρος του Συλλ. κ. Χατζηκυριάκος μου ανακοίνωσε ότι πέραν και εκτός προτάσεώς σας της παραίτησεώς σας από την θέσιν του Γεν. Γρ. του Αρμού, θεωρείτε τον εαυτόν σας και προσωπικώς θιγέντα εξαιτίας μου, δι' αυτό και σας απευθύνω αυτό το γράμμα επιθυμών να εκφράσω την λύπην μου και να σας ζητήσω συγγνώμην που έγινα αίτιος διά τα παραπάνω. Ελπίζω εξάλλου να μου δοθή η ευκαιρία ώστε στο μέλλον να σας πείσω για τις απέναντί σας πραγματικές διαθέσεις μου, ενώ προς το παρόν επιτρέψατέ μου να σας χαιρετήσω όπως εις το παρελθόν, με τον πιο φιλικό τρόπο», βλ. Δ-43/48, ανυπόγραφο χειρόγραφο σημείωμα· πρβλ. και Δ-43/45, τα άλλα δύο προσχέδια της ίδιας επιστολής.

σο, παρά την τελική συναινετική κατάληξη της Συνεδρίασης, το ψυχικό ρήγμα και η δυσπιστία μεταξύ των μελών του «Αρμού» δεν είχαν επουλωθεί.

Η αυτοδιάλυση του «Αρμού»

Στην Τακτική Συνέλευση του Σωματείου, στις 26 Μαρτίου 1953, στην οποία έγινε και εκλογή νέου Διοικητικού Συμβουλίου, το θέμα της αστυνομικής παρέμβασης για το γυμνό του Τσαρούχη συζητήθηκε εκ νέου με αρκετή ένταση, γεγονός που δείχνει ότι οι διστάμενες απόψεις δεν είχαν γεφυρωθεί⁶⁰.

Ο Μαυροΐδης, ζητώντας να λογοδοτήσει το Διοικητικό Συμβούλιο, επανέφερε το ζήτημα της αστυνομικής παρέμβασης, ισχυριζόμενος ότι:

[Μαυροΐδης] περιστατικά εκθέσεως [είναι] βαριά κληρονομιά. Κακή πολιτική κατά τη γνώμη μου. Έπρεπε να πάρηθέσιν εις [το] ζήτημα περί του οποίου ο Τύπος (Μαμάκης) εθορύβει. Ποτέ δεν πρέπει να ξαναγίνη αυτό, πρέπει να αντιδρά ως οργανισμός ζων ο σύλλογός μας, αμέσως προτού εξετάσει δεοντολογικά τα ζητήματα. Το ζήτημα δεν έχει λήξει. Παίρνω το δικαίωμα να τα λέω αυτά γιατί από την πρώτη στιγμή εζήτησα να μάθω πώς σκέπτεται και αντιλαμβάνεται την θέση του συλλόγου το Συμβούλιο. Πρέπει να υπάρχει συλλογικόν πνεύμα. Η στάσις εις το πρώτον θέμα, έφερε το δεύτερο. Το χειρότερο είναι το πώς [το] ετοποθέτησε ο καλλιτεχνικός κόσμος, λέγοντας ότι έ-

60. Βλ. Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Δ-43/61, «Πρακτικά Τακτικής Συνέλευσης και αποτελέσματα των αρχαιρεσιών», χειρόγραφες σημειώσεις σε τέσσερα φύλλα· πρβλ. Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά*, ό.π., τ. II, σ. 629-631.

61. Βλ. Αρχείο Α. Βουρλούμη, φ. «Αρμός», «Τακτική Συνέλευσις των μελών του Καλλ. Σωματείου “Αρμός”, 26.3.53», χειρόγραφες σημειώσεις πρακτικών σε δύο φύλλα. Αναφέρονται ως παρόντες οι:

πρεπε να διαμαρτυρηθούμε εντόνως ενώ καμμίανβοήθειαν έδιδαν όταν τους το ζητούσαμεν.

Τσαρούχης: Αν ξαναγίνη ένα τέτοιο πράγμα, τι αντίδραση πρέπει να γίνη. Κανένας μας δεν το ξέρει, διανοητική ανεπάρκεια όλων μας.

Μόραλης: Υπήρχε esprit de corps και γι' αυτό ίσα ίσα δεν αντέδρασε, γιατί το Συμβούλιον ησθάνθη τας ευθύνas του και προς το σωματείον και προς κάθε μέλος χωριστά. Στην αρχήν σκεφθήκαμε την αποσιώπησιν. Ύστερα παρουσία 8 συμβούλων ερωτήθη ο Τσαρ.[ούχης] αν ήθελε να γίνη διαμαρτυρία. Απήντησε όχι. Αργότερα με καθυστέρησιν βέβαια, έγινε η διαμαρτυρία στο Υπουργ. Παιδείας. Άλλωστε όσοι καταλαβαίνουν επήγαν με το μέρος του Αρμού.

Μανουσάκης: Θα διευκόλυne το μελλοντικόν Συμβούλιον να εξακριβώσουμε τώρα εμείς ποιος φταίει, εμείς ή η Αστυνομία; Μήπως έπρεπε να λογοκρίνουμε οι ίδιοι τα έργα μας; Να αποφεύγουμε την επέμβαση της αστυνομίας. Να μη δημιουργούμε καταστάσεις που δεν μπορούμε ύστερα ν' αντιμετωπίσουμε.

Μόραλης: Η υπόθεσις είναι μονίμως ανοικτή οιαδήποτε και αν ήτο η στάση μας εις υπόθεσιν Τσαρούχη⁶¹.

Τη συνέχεια της συζήτησης τη διαβάζουμε σε απόσπασμα χειρόγραφων σημειώσεων πρακτικών που σώζονται στο Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα:

Μαυροΐδης: Ενδιαφέρον αυτό που λέει ο Μανουσάκης γιατί ο Εγγονόπ.[ουλος] σε μια συνέλευση είπε το έργον του Τσαρ.[ούχη] επιλήψιμον, πράγμα που με εξόργισε.

«Βοΐλα, Μαυροΐδης, Χατζηκυριάκος[Γκίκας], Βουρλούμης, Σταθούλου, Αργυράκης, Αραβαντινού, Μανουσάκης, Ξενάκης, [Μαργαρίτα] Λυμπεράκη, Τσαρούχης, Μόραλη [Μπούμπα Λυμπεράκη], Μόραλης, Αρλιώτη, Τέτσης, Αντύπα», ενώ καταγράφονται ως απόντες οι: «Λουκόπουλος, Νουκάκης, Γεωργίου, Φαληρέας (απουσιάζουν ευρισκόμενοι εις Αθήνας)· Μελά (άρρωστος σύζυγος)· Εγγονόπουλος (ταξίδι)· Νικολάου (ταξίδι)· Γεωργιάδης (ταξίδι)», στο *ιδιο*.

Τσαρούχης: Δεν είναι έτσι το ζήτημα. [Η] αστυνομία ειδοποίησε ότι την εκβιάζουν, τρόπον τινά, δι' απειλής ότι θα σπάσουν το έργο. Ο μόνος προστάτης των νομοταγών πολιτών είναι η αστυνομία και ως προστάτης μεσολάβησε διά να αποφευχθεί πράξις παρανομίας.

Μαυροΐδης: Απορρίπτω αυτό που λες. Η γνώμη σου δεν έχει σημασίαν. Θα έπρεπε να σε θυσιάσουμε προκειμένον να σταθή το σωματεΐον.

Αρλιώτη: Αδράνεια δεν υπήρξε, εκ μέρους [του] Συλλόγου, είδα [τον] δ/ντή [της] αστυνομίας. Μου είπε ότι δεν κατέβασε [το] έργο αλλά έκανε σύστασιν. Έπρεπε να έχουμε απαντήσει: «Ευχαριστώ διά σύστασιν, αναλαμβάνουμε τις ευθύνες». Δεν το κάναμε. Κατόπιν συζήτησεως αποφασίσαμε να σιωπήσουμε μη φανταζόμενοι [την] πολεμικήν [του] Τύπου. Όταν άρχισε η πολεμική συνέταξα επιστολήν (κανείς δεν μας έχει προσβάλει και να παύση η προστασία των άσπονδων φίλων). Επειδή λογοδοτώ το λέω, έπρεπε να γίνη αυτή η επιστολή κυρίως διότι η επίθεση προήλθε κυρίως από καλλιτεχνικούς κύκλους, η αστυνομία έκανε και την δήλωσιν διά του Τύπου, ότι μας έκανε απλή σύστασι. Συμφωνώ με [τον] Μανουσάκη, αν δεν είμαστε σε θέσιν να αμυνθούμε. Γιατί αυτή την στάση δεν θα την ξαναδεχθώ, να μας βρίζουν δι' έλλειψιν αλληλεγγύης.

Βοΐλα: Υπήρχε αλληλεγγύη.

Αρλιώτη: Ναι, αλλά χρειάζονται και οι Τύποι και δεν επιτρέπεται ένα σωματεΐον να δέχεται...

Μόραλης: Η αστυνομία απηγόρευσε να ξανακρεμαστή.

Αρλιώτη: Άλλο το «Δεν το ξεκρεμάω» κι άλλο «Το ξανακρεμάω».

Τσαρούχης: Από κρατικής απόψεως ήταν τόσον τρομερό που θα το θυμάμαι και μετά θάνατον. Κράτος αναρχούμενον.

Μόραλης: [Ο] Μαμάκης με χτυπούσε διά προσωπικούς λόγους. Οι χαρακτηρισμοί του διά το Συμβούλιον είναι δικοί του και ό-

χι της Στάθμης.

Μαυροΐδης: Γιατί φτάσαμε στη Στάθμη;

Αραβαντινού: Κρυφά η Στάθμη διέδιδε και χτυπούσε.

Χατζηκυρ.[ιάκος-Γκίκας]: Αυτά είναι γνωστά.

Αρλιώτη: Είπα ότι έπρεπε να γίνη μια επιστολή που να δείχνει ότι δεν τα έχουμε χάσει.

Χατζηκυρ.[ιάκος-Γκίκας]: Η αστυνομική επέμβαση γεγονός πρωτοφανές και νεοελληνικόν και ακόμη σήμερα δεν είμαστε σε θέσιν να έχουμε γνώμη για το τι θα κάνουμε αν επαναληφθή κάτι τέτοιο. Ήταν δύσκολο πράγμα, δικαιολογώ το Συμβούλιον. Η ανδρική στάσις «Δεν το ξεκρεμάω», αν πράγματι υπήρχαν bravi και χάλαγαν το έργο, τι θα γινόταν;

Τσαρούχης: Και το έργο θα καταστρέφετο κι εγώ θα πήγαινα φυλακή. Δίκες γίνονται για να επιβληθή όποιος έχει τα μέσα.

Μαυροΐδης: Όταν εκθέσεις ξανά ένα τέτοιο έργο και γίνει σούσουρο θα έρθης να μου πεις: «Μην κάνεις φασαρία», τι θα γίνη;

Τσαρούχης: Αποφάσισα να μην ξαναεκθέσω στην Ελλάδα.

Μόραλης: Στον Πάγκαλο⁶² είπε η αστυνομία ότι η υπόθεσις αφορά την Αστυνομία Ηθών και όχι αυτήν.

Μαυροΐδης: Υπάρχει νόμος που προβλέπει επέμβασιν κατασταλτικήν. Λέτε δυο ακατανόητα πράγματα.

Τσαρούχης: Άλλη η θεωρία και άλλη η πράξις.

Μαυροΐδης: Ιον, οι δημοσιογράφοι κάνουν τη δουλειά τους, έπρεπε να τους σπάσουν το κεφάλι. 2ον ότι αυτά είναι θεωρία και άλλη η πράξις.

Μόραλης: Κάθε περιστατικό έχει την ιδιομορφία του, αλλά κατ' αρχήν συμφωνώ με [τον] Μαυροΐδην ότι εις παρόμοιαν περίπτωσιν πρέπει η ομάς να κρατηθή εις τη γραμμή του νόμου οιαδήποτε κι αν είναι αι συνέπειαι.

Τσαρούχης: Ρεαλιστική άποψη περί δικαιοσύνης εν Ελλάδι.

Μανουσάκης: Προ της αναρτήσεως έργου εις έκθεσιν ομάδος χωρεί συζήτησις. Μετά, η θέση της ομάδος προβαδίζει του συμφέροντος των μελών.

Μαυροΐδης: Δεν συμφωνώ με άποψιν Τσαρούχη και θα σκεφθώ

62. Αναφέρεται στον ζωγράφο Κώστα Πάγκαλο που ήταν Διευθυντής Καλών Τεχνών στο Υπουργείο Παιδείας.

αν θα συμμετέχω σε ομάδα που σκέπτεται έτσι.

Χατζηκυρ.[ιάκος-Γκίκας]: Άλλη φορά πρέπει αμέσως να συγκαλείται το Συμβούλιο. – Συμφωνούν όλοι.

Αρλιώτη: Προηγούμενο υπήρξε. [Με τον] Απάρτη. Γι' αυτό πιστεύω ότι το σκάνδαλο έγινε από άλλους ανθρώπους και πρέπει να σκεφθούμε πώς θα αντιμετωπίσουμε αυτούς τους εχθρούς. Η ολιγότερον υπεύθυνη η αστυνομία.

Χατζηκυρ.[ιάκος-Γκίκας]: Ναι, και σε προσεχή συνέλευση, όλοι πρέπει να λάβουν μέρος σε συζήτηση σχετική⁶³.

Από τα παραπάνω γίνεται εμφανές ότι παρά την επιφανή κοινωνική τους θέση, τα μέλη του «Αρμού» παλινοδούσαν καθώς αισθάνονταν εντελώς ανίσχυρα μπροστά στους κρατικούς και παρακρατικούς κατασταλτικούς μηχανισμούς. Ο φόβος του Χατζηκυριάκου-Γκίκα: «αν πράγματι υπήρχαν βραβί και χάλαγαν το έργο, τι θα γινόταν;» και η δήλωση του Τσαρούχη: «Δίκες γίνονται για να επιβληθεί όποιος έχει τα μέσα», συνοψίζουν επιγραμματικά το καθεστώς έλλειψης αφενός ελευθερίας της έκφρασης, αφετέρου αισθήματος ασφαλείας και εγγυήσεων δικαίου. Οι συνθήκες καταστολής που βίωναν εσωτερικεύονταν και απέληγαν στο ερώτημα-παραδοχή του Μανουσάκη: «μήπως έπρεπε να λογοκρίνουμε οι ίδιοι τα έργα μας;».

Επακόλουθο της αδυναμίας τους να σταθούν δημόσια στο ύψος των περιστάσεων ήταν η αυτοδιάλυση της ομά-

δας. Στις αρχαιρεσίες για το νέο Διοικητικό Συμβούλιο της ομάδας η Αρλιώτη έλαβε λιγότερες ψήφους από όσες επιθυμούσε, γεγονός που θεώρησε –όπως διευκρίνισε με επιστολή της προς τον Βουρλούμη– έμπρακτη και σαφή αμφισβήτησή της, ένδειξη δυσπιστίας στο πρόσωπό της όσων «επροτίμησαν να με αποδοκιμάσουν διά της οδού της μυστικής ψηφοφορίας»⁶⁴. Ως εκ τούτου, παραιτήθηκε, αρνούμενη να συμμετάσχει εκ νέου στο Διοικητικό Συμβούλιο. Λίγο μετά, στις 21 Απριλίου, ο Εγγονόπουλος, ο οποίος συμμετείχε στην έκθεση της Ρώμης, με επιστολή του παραιτήθηκε επίσης, τόσο από μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου όσο και από μέλος του «Αρμού»⁶⁵. Η παραίτηση του Εγγονόπουλου, η αποχή της Αρλιώτη από κάθε οργανωτική δραστηριότητα, αλλά και οι γενικευμένες δυσαρέσκειες που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ των μελών του «Αρμού», τόσο για το επεισόδιο με το έργο του Τσαρούχη, όσο και για την έκθεση στη Ρώμη, φαίνεται πως διέρρηξαν τελικά τις όποιες εσωτερικές ισορροπίες και συνεκτικές τάσεις υφίσταντο ακόμα μέχρι τότε. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν σε παραίτηση και τον Χατζηκυριάκο-Γκίκα από τη θέση του προέδρου, επειδή, όπως επεσήμεινε σε επιστολή του, «δεν εκατόρθωσα να επαναφέρω μέχρι τέλους αισθήματα φιλίας, αμοιβαίας κατανόησης και συνεργασίας μεταξύ των μελών του “Αρμού”, όστις, ειρήσθω εν παρόδω, διαψεύδει τοιουτοτρό-

63. Βλ. Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Δ-43/61, «Πρακτικά Τακτικής Συνέλευσης και αποτελέσματα των αρχαιρεσιών», χειρόγραφες σημειώσεις σε τέσσερα φύλλα· πρβλ. Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά*, ό.π., τ. II, σ. 629-631.

64. Αρχείο Α. Βουρλούμη, επιστολή της 28ης Μαρτίου 1953 προς τον Βουρλούμη ενυπόγραφο: Α. Αρλιώτη, χειρόγραφο. Τα αποτελέσματα των αρχαιρεσιών της 26ης Μαρτίου 1953 είχαν ως εξής:

Λουκόπουλος, 21 ψήφοι· Μανουσάκης, 20 ψήφοι· Τσαρούχης, 20 ψήφοι· Χατζηκυριάκος-Γκίκας, 20 ψήφοι· Βοΐλα, 19 ψήφοι· Αρλιώτη 18 ψήφοι· Μόραλης, 18 ψήφοι· Βουρλούμης, 15 ψήφοι· Μαυροΐδης, 15 ψήφοι· Εγγονόπουλος, 14 ψήφοι, βλ. Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Δ-43/61· πρβλ. και Δ-43/60.

65. Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Δ-43/51, επιστολή της 21ης Φεβρουαρίου 1953 ενυπόγραφο: Ν. Εγγονόπουλος, χειρόγραφο.

πως και αυτό τούτο το όνομά του»⁶⁶. Ύστερα από όλα αυτά, η ομάδα σιωπηρά αυτοδιαλύθηκε.

Συνοψίζοντας, θεωρώ ότι η ιστορία του «Αρμού» και της άδοξης τύχης του αποκρυσταλλώνει τις αντιφάσεις του αστικού κόσμου και των φιλελεύθερων εκσυγχρονιστικών ιδεών στην Ελλάδα, την αυτοπαγίδευσή τους στο καθεστώς της ιδεολογικής καταστολής, της αστυνόμευσης της δημόσιας ζωής και ευρύτερα στο πλέγμα των δυο παράλληλων δομών εξουσίας και του νομικού δυϊσμού που είχε εγκαθιδρυθεί μεταπολεμικά με κύρια ευθύνη των πολιτικών φορέων της ίδιας της αστικής τάξης⁶⁷.

Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος

---

66. Αρχείο Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Δ-43/50, προσχέδιο επιστολής ενυπόγραφο: Ν. Χατζηκυριάκος Γκίκας, χ.χ., χειρόγραφο. Σώζονται δύο ακόμη προσχέδια αυτής της επιστολής.

67. Βλ. σχετικά Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα 2019, σ. 374-375.

